

COR TROMPETTER

GESCHIEDENIS
VAN TWENTE

(1528-1870)

*Van oorlogsgebied tot
industrieel centrum*

NOORDBOEK

Deze uitgave kwam mede tot stand met steun van:

het Prins Bernhard Cultuurfonds
Ridderschap van Overijssel

het Prins Bernhard
cultuurfonds

RIDDERSCHAP VAN OVERIJSSSEL

© 2023 Cor Trompetter | uitgeverij Noordboek

Vormgeving omslag & binnenwerk: Barbara Jonkers
Omslagbeeld: Het adellijk huis Twickel anno 1727, Atlas Schoemaker,
Collectie Overijssel
Druk: Wilco, Amersfoort

ISBN 978 94 6471 008 3
NUR 680 | 693

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van uitgeverij Noordboek, postbus 234, 8400 AE Gorredijk, Nederland – info@noordboek.nl.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van de in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met uitgeverij Noordboek.

Noordboek is onderdeel van
20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.noordboek.nl

INHOUD

INLEIDING 11

Twente als eenheid? 11

Een Twentse identiteit in een Twentse geschiedenis? 12

1 TWENTE IN VOGELVLUCHT 16

1.1 Twee drostambten en een heerlijkheid 16

1.2 Stadjes, dorpen, buurschappen en marken 20

1.3 Een middeleeuwse erfenis 23

1.4 Rechtsstructuren 25

2 TWENTE EN DE HABSBURGERS 29

2.1 Inleiding 29

2.2 Overijssel onder Karel V en de eerste jaren van Philips II (1524-1559) 30

2.3 De positie van Twente onder Karel V en de eerste jaren van Philips II (1528-1559) 32

2.4 Overijssel en Twente onder Philips II na 1559 35

3 EEN VUILE OORLOG 43

3.1 Het begin (1579-voorjaar 1580) 43

3.2 Voorjaar 1580 – het ‘verraad’ van Rennenberg 45

3.3 Verschroeide Aarde (1580-1584) 50

3.4 Een pijnlijk evenwicht 54

3.5 Vogelvrij 57

3.6 En toch niet geheel machteloos 61

4 OUDE EN NIEUWE VIJANDEN (1597-1674) 63

4.1 Een tijd van twijfel 63

4.2 De tweede fase van de oorlog (1597-1609) 64

4.3 Het Bestand (1609 (1610)-1621) 69

4.4 Naar de vrede (1621-1632) 70

4.5 Een nieuwe start en een nieuwe vijand 72

4.6 Weer oorlog 74

4.7 Tussen hoop en vrees 82

- 5 OM DE MACHT 85
- 5.1 Inleiding 85
 - 5.2 Patriotten: Van der Capellen als initiator 87
 - 5.3 Racer en Van der Capellen: het 'Verbond der Kleine Steden' 88
 - 5.4 Racer en het 'probleem' Almelo 92
 - 5.5 Almelo als brandhaard 94
 - 5.6 Het spiegelbeeld: Vriezenveen 96
 - 5.7 Hoe het verder ging met het Verbond der Kleine Steden 99
 - 5.8 En toen ... 101
- 6 VAN HET EINDE VAN HET ANCIEN REGIME
NAAR EEN ECHTE GRONDWET 102
- 6.1 Inleiding 102
 - 6.2 De Fransen komen 103
 - 6.3 Een nieuw bestuur 108
 - 6.4 Een onrustige tijd 112
 - 6.5 In het koninkrijk 117
 - 6.6 Naar België? 120
 - 6.7 Een liberale gouverneur en lobbywerk in Den Haag 123
- 7 DEMOGRAFIE TOT DE BATAAFS-FRANSE TIJD 125
- 7.1 Inleiding 125
 - 7.2 Het globale verloop van de bevolkingsomvang: 1628-1809 127
 - 7.3 Bepalende factoren: huwelijken en geboortecijfers 135
 - 7.4 Bepalende factoren: migratie 137
 - 7.5 Bepalende factoren: sterfte 141
 - 7.6 Economische aspecten van de bevolkingsontwikkeling 150
 - 7.7 Conclusies 152
- 8 DEMOGRAFIE NA 1795 153
- 8.1 Inleiding 153
 - 8.2 Het globale verloop van de bevolkingsomvang: 1809-1869(79) 154
 - 8.3 Geboorte, sterfte en migratie 1811-1829 157
 - 8.4 Geboorte, sterfte en migratie 1829-1849 161
 - 8.5 Geboorte, sterfte en migratie 1850-1869 165
 - 8.6 Een nadere analyse van de verschillen tussen gemeenten 167
 - 8.7 Conclusies 171
- 9 EEN HEERSENDE KERK 172
- 9.1 Inleiding 172
 - 9.2 De stand van zaken in de eerste helft van de zestiende eeuw – Een heersende kerk 174

- 9.3 Scheurtjes 177
- 9.4 De katholieke Reformatie 182
- 9.5 De eerste Reformatie 186
- 9.6 Bijzondere zielzorgers en hun gelovigen 189
- 9.7 Katholiek herstel en het lange einde van de vrouwenkloosters 194
- 9.8 In het verborgene 200
- 9.9 Worstelingen 203
- 9.10 Tot besluit 205

- 10 MOEIZAAM SAMENLEVEN 206
 - 10.1 Inleiding 206
 - 10.2 Na de bisschop 208
 - 10.3 Déjà vu 211
 - 10.4 Gereformeerde perikelen 215
 - 10.5 Rust? 217
 - 10.6 De laatste vervolgingen 222

- 11 NAAR EEN NORMALISERING 227
 - 11.1 ‘Verlichting’ 227
 - 11.2 De reis van de koning 229
 - 11.3 Hernieuwd geloof 233
 - 11.4 De Afscheiding van 1834 241

- 12 MENISTEN 244
 - 12.1 Inleiding 244
 - 12.2 Menisten in Twente – De eerste jaren 245
 - 12.3 Gereformeerde dominees in actie 247
 - 12.4 Tweestromenland in doopsgezind Twente 254
 - 12.5 Een stille revolutie 255
 - 12.6 Toch een eigen karakter? 258

- 13 JOODSE TWENTENAREN 259
 - 13.1 Inleiding 259
 - 13.2 De eerste migranten 260
 - 13.3 De herkomst van de joodse Twentenaren 265
 - 13.4 De beroepsuitoefening in de achttiende en de vroege negentiende eeuw 266
 - 13.5 De financieel-economische positie van de Twentse joden in de achttiende en de vroege negentiende eeuw 268
 - 13.6 De positie binnen de Twentse samenleving 271
 - 13.7 Conclusies 273

- 14 ADEL 275
 - 14.1 Inleiding 275
 - 14.2 Een staat in de staat 277
 - 14.3 De adel vanaf de Opstand 279
 - 14.4 Carrières 281
 - 14.5 Het slijk der aarde 285
 - 14.6 Onderlinge zorg 287
 - 14.7 Buren 288
 - 14.8 Na 1795 290
 - 14.9 Ten slotte 291

- 15 MARKEN 292
 - 15.1 Inleiding 292
 - 15.2 Regels en rechten 293
 - 15.3 Markebewoners in soorten en maten 298
 - 15.4 De strijd om de goederen van de marke 303
 - 15.5 Naar het einde 308
 - 15.6 Terugblik 314

- 16 ECONOMIE – KARAKTERISERING –
EEN HOPELOZE INFRASTRUCTUUR 316
 - 16.1 Algemeen beeld 316
 - 16.2 Een breder perspectief 317
 - 16.3 Wegen, paden, beken en sloten 320
 - 16.4 Plannen voor wegen 321
 - 16.5 Kanalen 324
 - 16.6 Ten slotte 326

- 17 LANDBOUW 327
 - 17.1 Inleiding 327
 - 17.2 Algemene karakteristieken van de veranderende
Twentse landbouw 329
 - 17.3 Landbouw als basis voor welvaart 335
 - 17.4 De stand van zaken in de Twentse landbouw omstreeks 1600
en de ontwikkeling van het landbouwareaal 337
 - 17.5 Goede tijden – beroerde tijden – en weer licht aan de horizon 344
 - 17.6 Veeteelt 357
 - 17.7 Groei 362
 - 17.8 Conclusies 365

- 18 LINNEN EN BOMBAZIJN –
DE TEXTIELNIJVERHEID TOT 1813 367
- 18.1 Inleiding 367
 - 18.2 De Twentse textiel tot 1675 369
 - 18.3 1675-1728 372
 - 18.4 1728 en daarna. De opkomst van de gemengde weefsels 375
 - 18.5 1755-1815 Groei en stabilisatie 378
- 19 1815-1870 – FABRIKEURS WORDEN FABRIKANTEN:
NAAR DE VOLLEDIGE INDUSTRIALISATIE VAN DE
TEXTIELNIJVERHEID 386
- 19.1 Inleiding 386
 - 19.2 In het Verenigd Koninkrijk 388
 - 19.3 België zelfstandig 392
 - 19.4 De opening van de koloniale markt 393
 - 19.5 De binnenlandse markt 401
 - 19.6 De grote sprong voorwaarts 403
 - 19.7 Arbeiders 404
 - 19.8 Ten slotte 407
- 20 HANDEL EN KLEINBEDRIJF 408
- 20.1 Gilden 408
 - 20.2 Grens- en doorvoerhandel 411
 - 20.3 Houthandel 413
 - 20.4 Bier 415
 - 20.5 Papiermakers 416
 - 20.6 Tichelwerken 417
 - 20.7 Molens 419
 - 20.8 En de kleintjes 419
 - 20.9 Geldschietters 421
 - 20.10 Ten slotte 423
- 21 BELASTINGEN 424
- 21.1 Belastingen 424
 - 21.2 De positie van Twente binnen het fiscale bestel van Overijssel 425
 - 21.3 Belastingen ten tijde van de Republiek 426
 - 21.4 De situatie na 1795 431
 - 21.5 Ten slotte 436

22	ARM EN RIJK, EEN ZORGZAME SAMENLEVING? 437
	22.1 Contrasten 437
	22.2 Rijkdom 439
	22.3 Arm 447
	22.4 Scharrelaars 452
	22.5 Opzending 455
	22.6 Ten slotte 456
23	ONDERWIJS 457
	23.1 Inleiding 457
	23.2 Lager onderwijs – op gereformeerde grondslag 459
	23.3 Openbaar onderwijs 464
	23.4 De onderwijzers 472
	23.5 Voortgezet onderwijs. Naar de academie of naar het seminarie 473
	23.6 Ten slotte 476
24	DE VERANDERENDE WERELD VAN PLAKKATEN EN WETTEN, VAN RECHT EN ONRECHT EN VAN MISDAAD EN STRAF 477
	24.1 Inleiding 477
	24.2 Een breed scala aan misdragingen 482
	24.3 De tijd van de drosten Gosen van Raesfelt en Johan Mulert tot Voorst 484
	24.4 Naar een geregelde samenleving 486
	24.5 Seksualiteit en strafrecht 498
	24.6 Incest 501
	24.7 De rituele kant van het huwelijk en de overheid 503
	24.8 In naam der Wet 506
	24.9 Een falend systeem 508
	EPILOOG 510
	MUNTEN/AFKORTINGEN 513
	LITERATUURLIJST 515
	NOTEN 540
	DANKWOORD 589
	ILLUSTRATIEVERANTWOORDING 591
	REGISTERS 593

INLEIDING

Twente als eenheid?

Geschiedenissen worden vaak geschreven vanuit het perspectief van de politiek-bestuurlijk eenheid: de stad, de gemeente, de provincie of de natie. De grote belangstelling voor de geschiedenis van Twente is dan ook heel bijzonder. Twente is immers na 1248 nooit meer een echte bestuurlijke eenheid geweest. Het heeft altijd deel uitgemaakt van een groter verband: eerst van het gebied van de bisschop van Utrecht, later als onderdeel van Overijssel. Eerst binnen het Habsburgse Rijk en daarna binnen de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, de Bataafse Republiek, het Koninkrijk Holland, het Franse Keizerrijk en het Koninkrijk der Nederlanden.¹ Ook toen het van 1581 tot 1813 als het 'kwartier Twente' een duidelijk onderscheiden element van Overijssel was, vormde het geen bestuurlijke eenheid. Naast de drost van Twente bestuurdde ook de drost van Haaksbergen en Diepenheim een deel van het kwartier. Daarnaast was er nog de heerlijkheid Almelo en Vriezenveen, tot 1795 een eigen rechtsgebied. Slechts korte tijd, in de Bataafs-Franse periode, was er een bestuurder voor Twente, te weten de kwartierdrost van Almelo, maar deze was geheel ondergeschikt aan het Departementaal Bestuur.²

Binnen Twente bestond een groot verschil tussen de dorpen en het agrarische platteland enerzijds en de kleine steden anderzijds. Het platteland en de dorpen vielen tot 1795 onder het bestuur van de drosten en de door hen benoemde richters. De kleine steden daarentegen beschikten over een redelijke mate van zelfbestuur. Dit neemt niet weg dat stadjes, dorpen en platteland sterk van elkaar afhankelijk waren. De kleine steden en de kerkdorpen vervulden een verzorgende rol voor het platteland. Kooplieden uit de steden en dorpen kochten graan en andere landbouwproducten van de boeren en verkochten hen kledingstoffen en andere goederen die ze zelf niet konden produceren.

Kooplieden-ondernemers, vooral doopsgezinden uit de steden Almelo en Enschede en uit het dorp Borne, legden de basis voor de grootschalige textielnijverheid. Tot aan het midden van de negentiende eeuw was dit vooral huisnijverheid. Verdiensten uit de landbouw en uit textielarbeid vulden elkaar daarbij aan. Deze combinatie kon alleen bestaan bij de gratie van de symbiose van stad, dorp en platteland. De goedkope arbeid die boeren en arbeiders als wevers leverden in het 'stille' seizoen was essentieel voor de productie van linnen en later voor de gemengde weefsels van linnen en

katoen. De 'harde kern' van wevers woonde in de steden en dorpen. Toch behielden ook de stadjes lang een agrarisch karakter, met alles erop en eraan, tot koestallen en mestvaalten aan toe.

De industrialisatie van de textielnijverheid, die in de jaren 1860 in een stroomversnelling kwam, doorbrak uiteindelijk de wederzijdse afhankelijkheid van stad en platteland binnen Twente. Steeds vaker kwamen textielarbeiders niet meer vanuit het Twentse platteland naar de steden, maar waren ze afkomstig uit andere delen van Noord- en Oost-Nederland, zoals Drenthe, zuidelijk Friesland en Noordwest-Overijssel. Met deze constatering is meteen het eindpunt van deze studie bepaald, de jaren zestig van de negentiende eeuw. Niet alleen voltrok zich toen de grote omslag in de textielnijverheid, maar het was ook de tijd dat zich op het platteland nieuwe expansiemogelijkheden voor de landbouw aandienen. Eerst kwam het tot een verdeling van het gemeenschappelijk grondbezit onder de individuele grondbezitters, de zogenoemde markedelingen. In de jaren 1860 was deze ontwikkeling grotendeels voltooid. De mogelijkheden tot ontginning van woeste gronden door particulieren die zich hierdoor voordeden, werden in eerste instantie slecht mondjesmaat gebruikt. De grote versnelling kwam in het laatste kwart van de negentiende eeuw, toen het gebruik van kunstmest een einde maakte aan de eeuwenoude afhankelijkheid van de landbouw van pluggenbemesting.³ Uiteindelijk zijn de verdeling van de markegronden en de daarop volgende ontginningen voor de landbouw van vergelijkbare betekenis geweest als de industrialisatie van de textielnijverheid. Na 1860-1870 waren landbouw en textielnijverheid niet meer afhankelijk van elkaar, en in deze zin was de economische eenheid van Twente verdwenen. De twee hoofdsectoren waren niet meer met elkaar verbonden.

Een Twentse identiteit in een Twentse geschiedenis?

Ondanks het ontbreken van een duidelijk omlinjende bestuurlijke eenheid is 'Twente' voor veel inwoners van het gebied wel een ijkpunt waaraan ze een deel van hun individuele identiteit ontleen. Geschiedenis en taal maken daar deel van uit, ook wanneer de taal niet meer gesproken wordt en de geschiedenis slechts fragmentarisch bekend is. En het is deze identiteit, die in Twente sterker beleefd wordt dan in andere delen van de provincie, die er mede voor gezorgd heeft dat er, ondanks verwoede pogingen, geen opvolger is gekomen van de in 1970 verschenen *Geschiedenis van Overijssel*. De verschillende delen van de provincie hebben eenvoudigweg te weinig gemeenschappelijk.

Wanneer we teruggaan naar de eerste golf publicaties over Twente, en dan hebben we het over de laatste decennia van de achttiende eeuw, dan blijkt dat deze publicaties vooral een wapen waren om een politiek doel te bereiken. Jan Willem Racer schreef in de jaren 1780 als advocaat van de gravin van Rechteren tot Almelo de *Almelose Oudheden* en daarnaast de *Overijsselsche Gedenkstukken* om de rechten van de kleine steden te onderbouwen.⁴ Gerard Dumbar onderzocht Almelo om het gelijk aan te tonen van de Patriotten, de tegenstanders van de gravin, en vanuit dat perspectief schreef hij de *Almelosche Brieven*.⁵

In de negentiende eeuw verschenen in de *Overijsselsche Almanak voor Oudheid en Letteren* legio grote en kleine bijdragen over elementen uit de Twentse geschiedenis die, veel meer dan de werken van Racer en Dumbar, geschreven waren vanuit het oogpunt van kennisdeling en -vermeerdering.⁶ Hetzelfde gold voor artikelen die verschenen in *Verlagen en Meededelingen*, het orgaan van de *Vereeniging Overijsselsch Regt en Geschiedenis*, en in de *Bijdragen tot de Geschiedenis van Overijssel*.⁷ In de negentiende eeuw kreeg ook de Twentse taal meer aandacht, nadat deze in de laatste decennia van de achttiende eeuw voor het eerst enige belangstelling trok.⁸

Een kleine eeuw na Racer en Dumbar leverde Johannes Geerdink een belangrijke bijdrage aan de studie naar het Twentse verleden door veel bronnen betreffende de geschiedenis van het katholicisme te ontsluiten. Evenals Racer en Dumbar had Geerdink een duidelijk doel voor ogen: het vergroten van het katholieke zelfvertrouwen als motor van de katholieke emancipatie na de herinvoering van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853.⁹ Hij deed dat door de grootsheid van het katholieke verleden te benadrukken en bejubelde het verzet dat zijn geloofsgenoten hadden geleverd tegen de perfide protestantse overheid. In dezelfde trant als Geerdink schreef W.G.J.A. Röring, die in 1909-1911 *Kerkelijk en wereldlijk Twente* het licht deed zien.¹⁰

De volgende generatie geschiedschrijvers benaderde het verleden vanuit een wat neutralere invalshoek. Een aantal auteurs heeft zich in het bijzonder weten te onderscheiden door hun niet-aflatende belangstelling voor de Twentse geschiedenis en cultuur. Ik noem A. Benthem Gz., C.J. Snuif, J.J. van Deinse, G.J. ter Kuile sr. en Cato Elderink, wetende dat anderen hiermee tekort worden gedaan.¹¹ Ze hebben in grote en kleine werken een schat aan gegevens blootgelegd, waarvan ook voor dit boek direct of indirect gebruik kon worden gemaakt. Ze zijn wel eens gekenschetst als folkloristen omdat ze bijzonder geïnteresseerd waren in volkscultuur, maar deze karakterisering doet onvoldoende recht aan hun werk. Dat omvat een veel breder scala aan onderwerpen dan alleen volkscultuur. Wel waren ze vanuit een brede opvatting van de volkscultuur naarstig op zoek naar de ziel van de Twent.

Vanuit een sociaaleconomisch perspectief ontleedde Blonk in 1929 de opkomst van de Enschedese textielabrikanten, waarbij ook de culturele identiteit van deze Twentse ondernemers aan bod kwam.¹² Zestien jaar later deed Frederik van Heek hetzelfde nog eens over vanuit een breed socio-grafisch perspectief.¹³ J.P.A.G. Boot liet in 1935 zien hoe de textielnijverheid zich ontwikkelde tussen 1830 en 1873 en leverde latere talrijke bijdragen aan de geschiedenis van de textiel in de voorindustriële periode.¹⁴ In deze reeks mag ook 'meester' Willem Dingeldein niet ontbreken, die doorwrochte boeken en artikelen schreef over Denekamp en omgeving.¹⁵

Overijssel als provincie en vooral Twente als deel van deze provincie zijn als eerste in Nederland onderwerp geweest van kwantitatieve sociaaleconomische geschiedschrijving met een sterk historisch-demografische inslag. B.H. Slicher van Bath's *Een Samenleving onder Spanning* uit 1957 was niet alleen baanbrekend wat betreft Overijssel, maar zette de trend voor een aantal toonaangevende studies die een integrale sociaaleconomisch geïnspireerde geschiedschrijving van het Nederlandse platteland beoogden.¹⁶

Dat juist Overijssel deze eer te beurt viel, heeft waarschijnlijk te maken met het feit dat Slicher van Bath door zijn onderzoek voor *Mensch en Land in de Middeleeuwen*, het monumentale werk over Overijssels middeleeuwse geschiedenis, goed thuis was in de Overijsselse bronnen.¹⁷ Deze voorsprong werkte echter belemmerend op fundamenteel vervolgonderzoek op het gebied van sociaaleconomische en demografische onderwerpen. Pas in de late jaren 1980 kwamen de eerste nuanceringen in Slicher van Bath's visie van een door crises geplaagde statische samenleving. Vooral de demografische basis van zijn werk is onder druk komen te staan. De ontwikkeling van het aantal inwoners volgde een veel geleidelijker traject dan Slicher van Bath neerzette. Ook op het gebied van de landbouwgeschiedenis is het beeld de laatste decennia sterk veranderd. De Twentse landbouw bleek veel dynamischer dan gedacht.

Kort voordat deze nuancering enige voet aan de grond kreeg, sprak Albert Mensema in het *Jaarboek Twente* van 1986 zijn twijfels uit over het nut van een 'Geschiedenis van Twente'.¹⁸ Het was een reactie op de destijds regelmatig verschijnende compilaties 'Geschiedenis van ...', die, zoals Mensema terecht opmerkte, zelden gebaseerd waren op goed onderzoek en vrijwel niets toevoegden aan bestaande kennis. Drie jaar later zien we in hetzelfde *Jaarboek* ook voor het eerst een knipoog verschijnen bij het idee van 'typisch Twents'.¹⁹

Intussen zijn we 35 jaar verder en is er een stortvloed van publicaties verschenen over verschillende elementen uit de geschiedenis van Twente; wetenschappelijke monografieën en artikelen, boeken voor een groot publiek en niet te vergeten vele korte bijdragen in de periodieken van de vele

historische verenigingen die Twente rijk is. Onze kennis van onderdelen van de geschiedenis van Twente is daardoor sterk vergroot. Publicaties die Twente als geheel als onderwerp hebben en die de onderzoeksresultaten van de laatste decennia meenemen, zijn daarentegen beperkt in aantal. Een neerslag van de belangrijkste bevindingen die meer is dan een opsomming van onderzoeksresultaten is daarom op z'n plaats.

Dit boek gaat over de periode van 1528 tot 1870, vanaf het moment dat Twente deel ging uitmaken van het rijk van Karel V tot aan het moment waarop de industrialisatie een grote vlucht nam en de sociaaleconomische structuur voorgoed veranderde. Het wil laten zien wat zich in dit gebied heeft afgespeeld, welke factoren de gemeenschappelijke geschiedenis van de Twentenaren bepaalden en hoe deze het lot van individuen bepaalden. Hiermee is niet gezegd dat dit boek DE geschiedenis van Twente beschrijft. Er bevinden zich nog steeds grote leemtes in onze kennis, waardoor het in sommige deelgebieden voor een analyse nog te vroeg is. Het gaat hierbij vooral om de positie van de Twentenaren aan de zelfkant van de samenleving, die afhankelijk waren van zorg of die op een of andere wijze in aanraking kwamen met justitie. Als gevolg hiervan zijn sommige hoofdstukken impressionistisch van aard. Bovendien is geschiedenis een dynamisch vak. Het soort vragen dat gesteld wordt verandert soms binnen een generatie, waarmee het bijna een zekerheid is dat een volgende geschiedenis van Twente weer andere vragen zal stellen en andere antwoorden zal vinden dan de lezer in dit boek aantreft.

1

TWENTE IN VOGELVLUCHT

1.1

Twée drostambten en een heerlijkheid

Het jaar 1528 vormde een keerpunt in de geschiedenis van Overijssel en daarmee ook van Twente. Vóór 1528 was Twente een deel van het Oversticht en bezit van de bisschop van Utrecht. ‘Overijssel’ was er toen nog niet. Na 1528, het jaar waarin keizer Karel V aantrad als landsheer, was het een van de drie plattelandskwartieren van Overijssel. De twee andere waren Salland en het Land van Vollenhove. Binnen Overijssel hadden de drie grote steden Deventer, Zwolle en Kampen en de adel, de ‘Ridderschap van Overijssel’, een belangrijke vinger in de pap in het bestuur. De Ridderschap was kwartiergewijs ingedeeld. Steden en adel kwamen regelmatig met de landsheer in conflict wanneer deze in hun optiek de ‘oude rechten’ niet respecteerde. Met de overgang naar de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden in 1579 kregen Ridderschap en Steden het voor het zeggen. Van een landsheer was toen geen sprake meer. Wel hadden de stadhouders uit het huis Oranje-Nassau een grote invloed op het Overijsselse bestuur, natuurlijk met uitzondering van de twee Stadhouderloze Tijdperken (1650-1672 en 1702-1747).

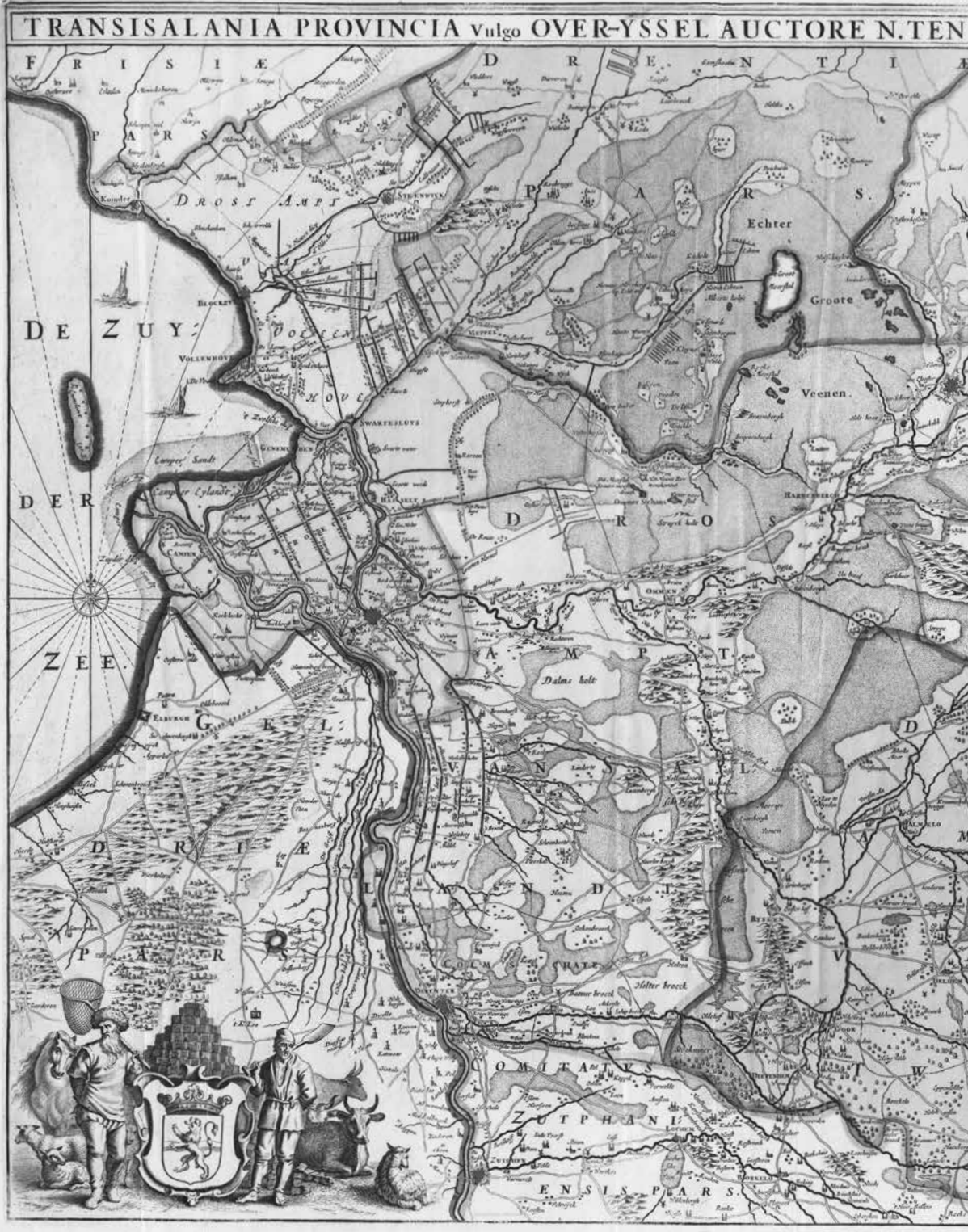
Het kwartier Twente bestond uit twee drostambten, het grote drostambt Twente en het veel kleinere drostambt Haaksbergen en Diepenheim. Dros-ten waren de hoogste bestuurders binnen hun gebied. Deze structuur bleef in de kern bestaan tot 1813. Daarna, met de komst van het Koninkrijk der Nederlanden, verdwenen de verschillende kwartieren van Overijssel en waren er binnen de provincie alleen nog gemeenten met een benoemde burgemeester aan het hoofd, bijgestaan door assessoren of wethouders, en gecontroleerd door een gemeenteraad.

Binnen de grenzen van het grote drostambt Twente lagen de landgerichten Almelo, Ootmarsum, Oldenzaal, Enschede, Delden, Borne en Kedingen, met elk een richter aan het hoofd, en het schoutambt Vriezenveen dat een schout als bestuurder had. De stadjes Almelo, Ootmarsum, Oldenzaal, Enschede, Delden, Goor en Rijssen hadden een zekere mate van zelfbestuur.²⁰ Het richterambt Kedingen, waarbinnen de stadjes Rijssen en Goor lagen, was verdeeld in een noordelijk Rijssens kwartier en een zuidelijk Goors kwartier. Oorspronkelijk waren dit twee richterambten geweest.²¹ Het drostambt Haaksbergen en Diepenheim bestond uit de landgerichten Haaksbergen en Diepenheim en het 'stedeke' Diepenheim.²² Het drostambt ontstond in 1547 door de samenvoeging van de drostambten Haaksbergen, met daarin het huis Blankenburg, en Diepenheim. De landsheer of diens vertegenwoordigers benoemden de drosten. Op hun beurt benoemden zij weer de richters. In de achttiende eeuw ging het ambt van richter steeds meer deel uitmaken van een ambtencircuit, waarbij de richters zelf steeds minder als bestuurder optraden en het feitelijke werk overlieten aan plaatsvervangers, de *Verwalters*.²³

Eén gebied nam binnen het drostambt Twente een bijzondere plaats in, te weten de Hoge heerlijkheid Almelo en Vriezenveen, bestaande uit het gericht of richterambt Almelo, het schoutambt Vriezenveen en het stadje Almelo. De heer of vrouwe van dit gebied, vanaf 1618 een lid van het geslacht van Rechteren tot Almelo, was gerechtigd tot het uitoefenen van de lage rechtspraak in de heerlijkheid, met uitzondering van het stadje Almelo. Vanaf 1627 gold dat eveneens voor de hoge rechtspraak in de gehele heerlijkheid, wat betekende dat de heer ook kon oordelen in zaken van leven en dood.²⁴ Hij of zij mocht de richter van het (richter)ambt Almelo benoemen en had een grote vinger in de pap bij de keuze van de schout of scholte van Vriezenveen. De Vriezenveners mochten deze weliswaar zelf kiezen, maar de heer of de vrouwe moest nog wel instemmen met de keuze.

Tussen de bezitters van de heerlijkheid Almelo en de drost van Twente ontstonden al in de zestiende eeuw conflicten over wie het nu precies voor het zeggen had binnen de heerlijkheid en waarover ze zeggenschap hadden. Dit ging door tot in de achttiende eeuw. Binnen de heerlijkheid waren vooral in de zeventiende eeuw grote conflicten over de vraag wie in het stadje de eerste viool speelde: de heer of de burgerij. De strijd in de Patriottentijd (1783-1787) was in Almelo, toen opnieuw de legitimiteit van het gezag van de vrouwe van Almelo over het stadje werd betwist, van een ongekende felheid.

Niet alleen de rechtsverhoudingen waren in de heerlijkheid anders dan in de rest van Twente, ook in andere zaken waren er verschillen. Zo was de tiendplicht, oorspronkelijk een heffing van tien procent op landbouwproducten tot profijt van de geestelijkheid, die vrijwel overal in Twente

tot aan het begin van de negentiende eeuw bestond, in Almelo al vroeg grotendeels verdwenen. De vrouwe van Almelo was er in 1531 in geslaagd het grootste deel van deze tiendplicht af te schaffen voor haar bezittingen binnen de heerlijkheid. Voor zover deze aan haarzelf toekwam, integreerde ze deze in de gewone pacht.²⁵

Zowel voor de inwoners van het drostambt Haaksbergen en Diepenheim als voor die van de heerlijkheid Almelo en Vriezenveen had de nabijheid van de hoogste gezagsdrager de nodige consequenties. In de heerlijkheid Almelo en Vriezenveen uitte zich dat vooral in de bemoeienis van de heer van Almelo met het bestuur van het gelijknamige stadje. Verder speelden zowel de drost van Haaksbergen en Diepenheim als de heer van Almelo een rol bij de handhaving van de gereformeerde religie. Ze probeerden gemengde huwelijken zo veel mogelijk te voorkomen, en als dit niet lukte, er voor te zorgen dat de kinderen in de gereformeerde leer werden opgevoed.

In de trouwregisters van Haaksbergen zien we met enige regelmaat dat de drost in de achttiende eeuw intervenieerde bij het al dan niet sluiten van huwelijk tussen partners uit de twee groepen. In Vriezenveen was dat niet anders. De katholieke partner in een gemengd huwelijk moest in handen van de heer een eed afleggen dat

Overijssel in het midden van de zeventiende eeuw. Kaart door Nicolaas ten Have.

hun kinderen in ieder geval niet in de richting van het katholicisme geduwd zouden worden. Dergelijke interventies waren in de andere trouwregisters minder frequent, hoewel zich in de landgerichten van het drostambt Twente wel de nodige problemen met gemengde huwelijk voordeden. De omwenteling van 1795, die het einde betekende van de bevoorrechte positie van de gereformeerde kerk, maakte hieraan een definitief einde.

1.2

Stadjes, dorpen, buurschappen en marken

Hoewel de grootste steden in Twente tot aan 1795 geen van alle meer dan 2.500 inwoners hadden, namen ze toch een speciale plaats in. Ze beschikten over stadsrecht en een eigen rechtbank, waar de burgemeesters rechtspraken. Het stadsbestuur bestond vaak uit vier burgemeesters en acht tot twaalf gemeenslieden die in alle stadjes werden gekozen op 22 februari, *Petri ad Cathedrum*. De wijze waarop dit gebeurde, verschilde van stad tot stad.²⁶

De keur, de uitkomst van de verkiezingen, moest vervolgens nog ter goedkeuring worden voorgelegd aan de drost. In de zeventiende eeuw stelde deze vorm van democratie nog iets voor, maar het simpele feit dat de drost de keuze van de magistraat moest goedkeuren, betekende dat de zelfstandigheid steeds meer een schijnzelfstandigheid werd. Voor Almelo en Vriezenveen gold hetzelfde, met dien verstande dat daar de heer van Almelo de keuze bekrachtigde. We zien in de stadjes al in de zeventiende eeuw jaar na jaar dezelfde personen of leden van dezelfde geslachten terugkomen in de besturen. In Ootmarsum en Oldenzaal ontstond nooit een ook maar enigszins representatieve stadsregering. Het overgrote deel van de stadsbevolking daar was katholiek, terwijl tot 1795 de bestuurders tot de bevoorrechte gereformeerde kerk moesten behoren. Dat er in de jaren tachtig van de achttiende eeuw, toen mondige burgers hun rechten opeisten, grote interne spanningen ontstonden, was dan ook geen wonder. De feitelijke bewegingsruimte voor de stadsbesturen was klein. De bestuurders moesten rekening houden met een veelheid van belangen in een kleine gemeenschap. Bovendien waren ze voor hun dagelijks brood vaak afhankelijk van hun stadgenoten.

Naast de zeven stadjes en het stedeke Diepenheim waren in de meeste richteramten een of meer kerkdorpen, waarbinnen een dorpsbestuur de dorpsse zaken regelde. In Denekamp en Haaksbergen tooide de hoofd van het dorpsbestuur zich zelfs met de titel burgemeester.²⁷ Het ging hier, net als in de steden, om zaken als het vaststellen van de belastingaanslagen, het in stand houden van het onderwijs en over het onderhoud van

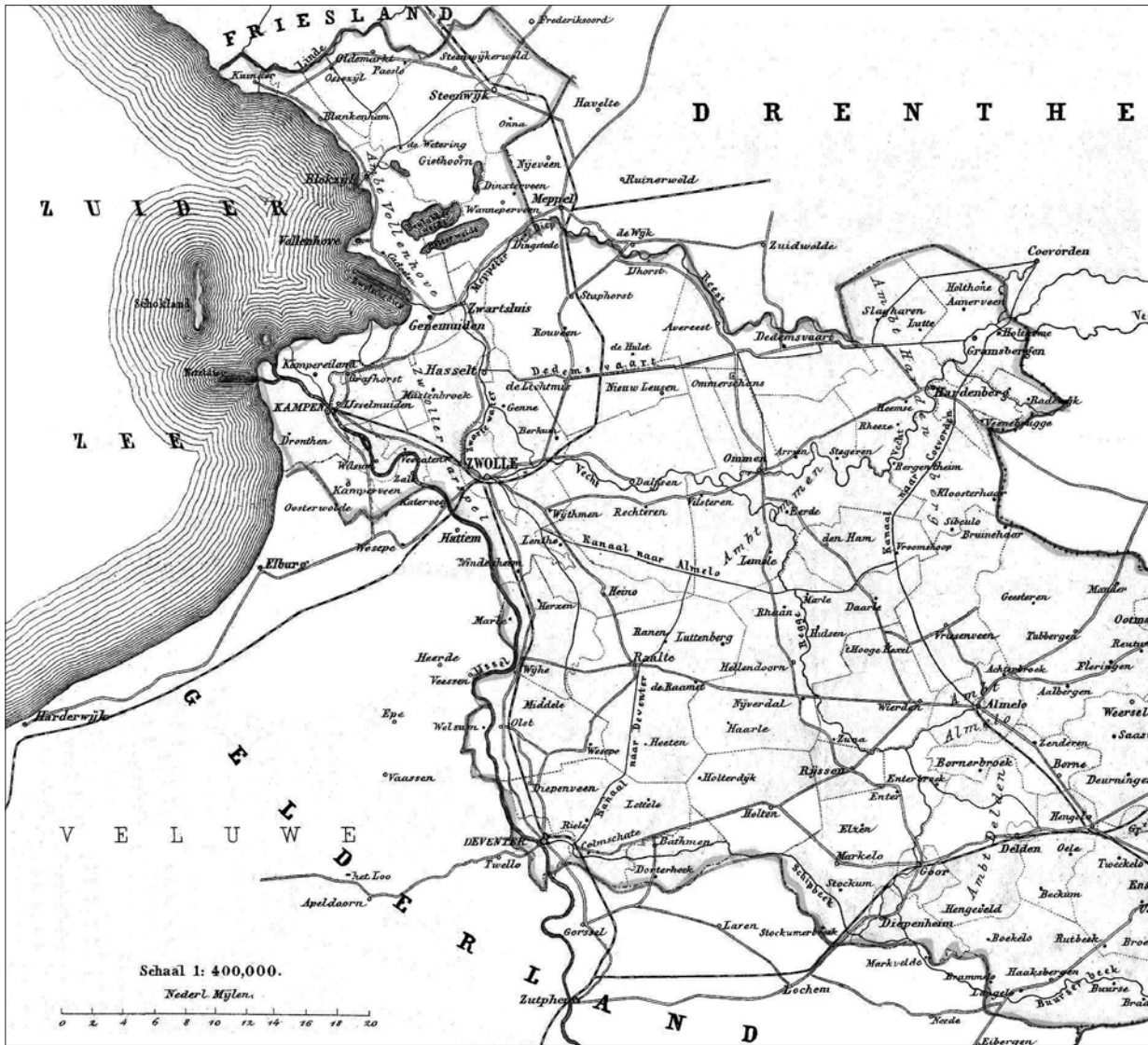
gemeenschappelijke voorzieningen, zoals wegen. Bij de kerkdorpen kunnen we een onderscheid maken tussen zeven oude kerkdorpen en drie van een wat jongere oorsprong. De oude dorpen waren Denekamp en Tubbergen (gericht Ootmarsum), Losser (gericht Oldenzaal), Markelo en Wierden (beide in het gericht Kedingen), en Vriezenveen, Borne en Haaksbergen in gerichten met dezelfde naam.

Van de jongere dorpen was Hengelo tot in de vroege zeventiende eeuw weinig meer dan een groepje huizen bij het huis Hengelo, met een eigen kerk.²⁸ Het dorp Hengelo kwam pas in de zeventiende eeuw enigszins tot ontwikkeling, met de opkomst van de textielnijverheid. Ook Weerselo en Enter kennen een wat afwijkende ontstaansgeschiedenis. De kerk van Weerselo maakte oorspronkelijk deel uit van het Stift Weerselo. Het dorp Weerselo zelf, de groep boerderijen waaruit later het dorp ontstond, was een deel, een hasschap, van de grote marke Dulder. In het geheel van de kerkdorpen is Enter helemaal een wat vreemde eend in de bijt; daar werd pas in 1709 een kerk gebouwd.²⁹

Het platteland bestond uit een groot aantal buurschappen, die nogal eens samenvielen met de marken. Hoewel niet altijd duidelijk is waar het begrip ‘buurschap’ ophoudt en het begrip ‘marke’ begint, is het toch zinvol een onderscheid te maken. De marken of markegenootschappen waren in de kern niets anders dan corporaties van grondeigenaren, de erfgenamen, die het beheer voerden over gronden en het gewas op die gronden (bomen, heide en gras) voor zover deze niet geormerkt waren als privébezit. De markegenoten beschouwden de bossen, heidevelden, weiden en broeklanden als gezamenlijk bezit en claimden het exclusieve recht op het gebruik van die gronden. Het grondgebied waarover de markegenoten zeggenschap hadden, inclusief de gronden die particulier eigendom waren, wordt vaak ook aangeduid als ‘de marke’. Een marke kon uit verschillende boer- of buurschappen bestaan. We zien dit vooral in de grote marken, die oorspronkelijk bestonden uit meerdere buurschappen rond een bisschoppelijk Hof.³⁰ In de marke Dulder kennen we die delen onder de naam hasschappen, in De Lutte is sprake van heurnen, hornen of hoornen. Een buurschap bestond uit de ‘buren’, de bewoners van een bepaald gebied die een aantal gezamenlijke verplichtingen hadden, zoals, in de eerste helft van de zeventiende eeuw, het bijeenbrengen van een bepaalde som aan belastingen. Soms werd het begrip ‘buren’ ook gebruikt voor de bewoners van de erven en katersteden binnen een marke, bijvoorbeeld als voor afbetaling van schulden ten gevolge van oorlogshandelingen geld moest worden geleend.

In de loop der tijd namen de marken steeds meer taken op zich. Het onderwijs vond plaats in de markescholen, de marken onderhielden wegen en bruggen en ook een deel van de armenzorg kwam op hun conto. Dit

gebeurde niet zozeer door directe financiële ondersteuning, maar veeleer door het beschikbaar stellen van een plek om een hut te bouwen, en door toestemming te geven wat turf te graven of een koe of een schaap te houden. Van groot belang waren de ‘noaburen’, de naaste burenen die een zekere zorgplicht ten opzichte van elkaar op zich hadden genomen. Soms waren er ook ‘noodnaaburen’, die nog sterker betrokken waren bij het wel en wee van de naastliggende boerderijen dan de gewone noaburen.

De eerste pogingen om wat te veranderen aan deze structuur van steden, dorpen en marken zien we in de vroege negentiende eeuw. Toen probeerde het provinciebestuur gemeenten te creëren waarin steden en dorpen en het omliggende platteland samengevoegd waren. Dit nobele streven liet men al op 1 juli 1818 weer los, waarna een bonte lappendeken ontstond van a) gemeenten die alleen een stadje omvatten, omsloten door plattelandsgemeenten, b) gemeenten met een kerkdorp als centrum, en c) gemeenten die alleen platteland omvatten, met het gemeentehuis soms in de dichtstbijzijnde stad.³¹

Wanneer we ook nog eens in ogenschouw nemen dat dezelfde persoon het ambt van burgemeester in verschillende gemeenten tegelijk kon uitoefenen, dan zal duidelijk zijn dat van een rationeel bestuursapparaat bepaald geen sprake was. Vooral in die gemeenten waar een stad door de textielnijverheid uit zijn voegen barstte, zoals in Almelo, Enschede en Oldenzaal, was het geen ideale situatie. Deze steden waren voortdurend op zoek naar gebiedsuitbreiding, wat tot verzet bij de plattelandsgemeenten leidde. Deze conflicten sleepten zich voort tot in de twintigste eeuw.³²

1.3 Een middeleeuwse erfenis

Naast deze tamelijk overzichtelijke bestuursstructuur bestonden er nog allerlei andere verbanden die evenals de marken het gevolg waren van een 'middeleeuwse erfenis'. Belangrijk voor de economische en juridische verhoudingen in sommige marken waren de overblijfselen van de hofstructuur.³³ In Twente had de bisschop van Utrecht in de